

BOŻENA IWASZKIEWICZ-WRONIKOWSKA

Katolicki Uniwersytet Lubelski

Jana Pawła II

JESZCZE RAZ O FRYZIE Z PTAKAMI
Z KATEDRY W FARAS

Mimo że od głośnych w latach sześćdziesiątych minionego wieku odkryć polskich archeologów w sudańskiej miejscowości Faras (staroż. Pachoras) upłynęło już kilka dziesięcioleci, zainteresowanie znalezionymi tam zabytkami jest wciąż żywe, problemów do rozwiązania nie brakuje, dyskusja trwa, a włączają się do niej kolejne pokolenia badaczy¹. Chciałabym i ja zabrać głos, wracając do tematu, o którym pisałam przed laty w artykule o fryzie z absydy Pierwszej Katedry w Faras².

Wśród znalezisk faraskich znajdowało się kilka bloków kamiennych dekorowanych reliefowym przedstawieniem ptaków stojących między kolumnami (ryc. 1). Kazimierz Michałowski uznał je za fragmenty fryzu, który w VII w. obiegał konchę absydy katedry w Pachoras (ryc. 2), i stwierdzając, że fryz „mit Taubenfiguren geschmückt war” – dodał: „vor jeder Taube steht ein zylindrischer Altar”³. Tę opartą na intuicji Profesora identyfikację powtarzano bez zastrzeżeń do czasu, kiedy we wspomnianym artykule udało mi się, mam nadzieję, wykazać, że w ptakach widzieć należy orły symbolizujące ideę zmartwychwstania⁴. Zająłabym się wówczas interpretacją motywu ptaków, ponieważ były głównym elementem dekoracji fryzu i tylko

¹ Świadczy o tym choćby wydana ostatnio książka o katedrach Pachoras i zebrana w niej bibliografia – zob. Godlewski 2006.

² Iwaszkiewicz 1974, s. 377–406.

³ Michałowski 1967, s. 19.

⁴ E. Lucchesi Palli w tym samym czasie doszła do podobnych wniosków (zob. recenzja Lucchesi Palli 1972, s. 234–239), które miałam możliwość poznać dopiero po ukazaniu się mojego artykułu. Inną interpretację, w moim przekonaniu bez wystarczających podstaw, proponuje Pluskota (1992, s. 411–414).

mimochodem wspomniałam o niewielkim, przewężonym na $\frac{2}{3}$ wysokości cylindrycznym obiekcie, który stoi przy nogach każdego ptaka. Nazwałam go – za Kazimierzem Michałowskim⁵ – ołtarzem, dodając, że „*ne trouve de correspondant ni parmi les représentations d’Egypte et de Nubie, ni parmi les autels retrouvés au cours des fouilles*”⁶. Trudność w znalezieniu analogii zniechęciła mnie wówczas do dalszych badań. Podejmując je ponownie, wysłałam z założenia, że nie może to być wyobrażenie ołtarza. Miniaturowy przedmiot stojący przy nogach orłów na fryzie z Faras przypomina wprawdzie ołtarze typu *bomos*, na jakich pogaanie składali ofiary⁷, chrześcijanie jednak – jak wiadomo – takich ołtarzy nie używali. W pierwszych wiekach po narodzeniu Chrystusa sprawowana „na pamiątkę” Jego ofiary liturgia eucharystyczna gromadziła wiernych wokół takich stołów, jakich używano podczas posiłków w życiu codziennym⁸. Najstarsze chrześcijańskie ołtarze znane z wykopalisk archeologicznych są zawsze stołami, zazwyczaj w formie prostokątnej, owalnej lub sigmoidalnej płyty wspartej na jednej lub kilku podporach⁹. Tak też wyglądały najstarsze ołtarze nubijskie¹⁰.

Nie znajdując uzasadnienia dla obecności pogańskiego ołtarza w absydzie chrześcijańskiej katedry¹¹, uznałam, że trzeba zastanowić się nad słusznością proponowanej identyfikacji interesującego nas motywu i spróbowałam poszukać analogii gdzie indziej. Znalazłam je w scenie ukazanej na datowanej na VI w. puszcze (*pyxis*) z kości słoniowej, przechowywanej w Cleveland Museum of Art (ryc. 3)¹²: w centrum kompozycji widoczne jest wyniesione na trzystopniowym podeście cyborium, pod którym stoi trójnożna mensa ołtarzowa, na niej spoczywa zwieńczona okazałym krzyżem księga, a po obu stronach znajdują się obiekty zbliżone kształtem do występujących na fryzie z Faras. Archer St. Clair uznała je, aczkolwiek z pewnymi zastrzeżeniami, za kadzielnice (*thymiateria*)¹³. Argumentem przemawiającym za taką

⁵ Tak też nazywają ten obiekt inni autorzy, którzy wypowiadali się dotychczas na temat fryzu – m. in. Jansma (1971, s. 6–9), Lucchesi Palli (1978, s. 175, 187 n. przyp. 1; 1995, s. 36); Godlewski (1992, s. 336, 339).

⁶ Iwaszkiewicz 1974, s. 406.

⁷ Zob. Hermann 1961, *passim*.

⁸ Zob. Richter 1966, s. 63–72; 93–95; 110–113.

⁹ Zob. m. in. artykuły opublikowane w 11. numerze „*Hortus Artium Medievalium*” z 2005 r.

¹⁰ Zob. Gołgowski 2007, s. .

¹¹ Trudno mi zrozumieć, dlaczego inni autorzy nie uznali tego za absurdałne; np. Włodzimierz Godlewski, pisząc o fryzie z Faras w swojej książce (2006, s. 37), używa określenia „*a Roman altar*” i pozostawia je bez komentarza. Elisabetta Lucchesi Palli także napisała ostatnio, że „*Altäre von ähnlicher Form sind auf heidnischen Denkmälern nachzuweisen*” (1995, s. 35), co nie przeszkodziło jej w odczytaniu treści przedstawienia w świetle Apokalipsy Pawła (tamże, s. 37 n.).

¹² Nr 51.114 – zob. Milliken 1951, s. 227–229; Volbach 1976, s. 184.

¹³ St. Clair 1979, s. 131: „*More likely they are thymiateria, although the paratactical arrangement of objects and low relief make precise identification difficult*”. Por. Mütherich (1959, s. 201–206), która określiła te przedmioty jako naczynia („*des vases*”).

interpretacją są – zdaniem tej autorki – analogiczne pod względem kompozycyjnym przedstawienia na dwóch innych datowanych na VI w. puszkach z kości słoniowej, z Sitten i z Metropolitan Museum¹⁴, które ukazują inspirowane przekazem ewangelii przybycie niewiast do pustego grobu Chrystusa (Mt 28, 1–6)¹⁵. Na puszcze z Metropolitan Museum dwie kobiety z kadzielnicami w rękach podążają w kierunku wyniesionego na trójstopniowym podeście i wspartego na skręconych kolumnach cyborium, pod którym stoi ołtarz w formie stołu, a na nim leży kodeks oznaczony krzyżem¹⁶. W scenie dekorującej *pyxis* z Sitten, pod baldachimem flankowanym kolumnami o skręconych trzonach, siedzi anioł, a z dwóch stron zbliżają się ku niemu kobiety z kadzielnicami¹⁷. W obu przedstawieniach kobiety niosące kadzielnice znajdują się w miejscu, które na puszcze z Cleveland zajmują przedmioty przypominające „ołtarze” z Faras. O tym, że występujący tu związek kadzidła ze zmartwychwstaniem nie jest przypadkowy, świadczą między innymi liczne przedstawienia pustego grobu i innych scen symbolizujących zmartwychwstanie w dekoracji kadzielnic¹⁸.

Truizmem jest stwierdzenie, że w starożytnych kulturach, zwłaszcza na Wschodzie, kadzidło odgrywało znaczącą rolę¹⁹. Spalano je – i w sanktuariach pogańskich, i w żydowskich – na ołtarzu kadzielnym albo w kadzielnicy (*thymiaterion*), która tym głównie różniła się od ołtarza, że była mniejsza i przenośna. Kadzielnicom nadawano najrozmaitsze kształty²⁰. Były wśród nich między innymi tzw. *bomiskoi*, które nie samą funkcją, ale także formą nawiązywały do ołtarzy, tyle tylko, że miały nie więcej niż kilkanaście centymetrów wysokości²¹.

W pierwszych wiekach po narodzeniu Chrystusa chrześcijanie używali pachnidła „w domach prywatnych, podczas pogrzebów, w katakumbach”²². Jednak, wobec wyłącznie duchowego charakteru składanych przez nich ofiar, spalanie kadzidła w celach kultowych uważali za zbędne i stanowczo odrzucali jako jednoznacznie kojarzące się z kultem pogańskim²³. Kiedy jednak w IV stuleciu liturgia chrześcijańska powróciła do wielu z form obrzędowych stosowanych dawniej w świątyni jerozolimskiej, powracać zaczęło również

¹⁴ Volbach 1976, s. 176 i 177.

¹⁵ St. Clair 1979, s. 127–135.

¹⁶ Tamże, il. 2.

¹⁷ Tamże, il. 1.

¹⁸ Zob. Richter-Siebels 1990, s. 133–158.

¹⁹ Zob. Atchley 1909; Müller 1979, kol. 700–777; Suchy 2000, kol. 316 n.; Tubach, Wünsche 2003, s. 472–477.

²⁰ Wigand 1912, s. 1–97; Zaccagnino 1998; Ambrosini 2002.

²¹ Wigand 1912, s. 76, il. 10; s. 88–90; Zaccagnino 1998, s. 47 n.; 76 n., tabl. 3, typ N.

²² Nadolski 2000, kol. 317. Por. Schneider 1938, s. 159 n.

²³ Zob. Atchley 1909, s. 81–96. Zdaniem Carla Schneidera (1938, s. 157 n.), kadzidła używali gnostycy.

kadzidło²⁴. Z czasem, razem z symboliką z nim związaną, znalazło w kościołach poczesne miejsce i stosowane jest do dziś²⁵.

Najstarsze świadectwa spalania kadzidła w kościołach znajdujemy między innymi w tekstach Efrema Syryjczyka²⁶ i Jana Chryzostoma²⁷. Również Egeria pisze, że w trakcie niedzielnej liturgii w Bazylice Grobu Pańskiego zbudowanej przez Konstantyna Wielkiego na Golgocie „wnoszą do grotty w *Anastasis kadzielnicę, aby cała bazylika Anastasis napelniła się zapachem kadzidła. Wówczas biskup [...] bierze ewangelię, podchodzi do wejścia i czyta o Zmartwychwstaniu Pańskim*”²⁸. Nie wiadomo, jaką funkcję pełniło wspomniane w tych tekstach okadzanie wnętrza budowli, w których gromadziły się tłumy. Być może chodziło o treści symboliczne, a może o względy higieniczne²⁹. Istnieją jednak także źródła³⁰, które nie pozostawiają wątpliwości, że od IV stulecia spalanie kadzidła, pojmowane jako szczególna formy modlitwy³¹, występowało w liturgii eucharystycznej Kościołów wschodnich³². Palono je podczas procesyjnego wejścia do kościoła i w trakcie mszy, przede wszystkim w pobliżu ołtarza³³. W arabskich *Didaskaliach* (Egipt, prawdopodobnie VI w.) czytamy, że biskup trzykrotnie okadza ołtarz, po czym daje kadzielnicę prezbiterowi i ten obchodzi z nią zgromadzenie wiernych³⁴. I wreszcie, Sobór Nicejski II (787 r.) orzekł, że zgodnym z prawem jest palenie kadzidła przed obrazami, „podobnie jak to się czyni przed wizerunkiem drogocennego i ożywiającego Krzyża, przed świętymi Ewangeliami i innymi przedmiotami kultu, jak to było w pobożnym zwyczaju u przodków”³⁵. *Thymiateria* stały się zatem rychło niezbędnym elementem wyposażenia kościołów³⁶. Widzimy je choćby na mozaikach (pierwsza poł. VI w.) w San Vitale w Rawennie, gdzie jedna z postaci towarzyszących biskupowi trzyma księgę, a druga – kadzielnicę.

Podobnie jak w starożytności, również w okresie wczesnochrześcijańskim kadzielnicom nadawano najróżniejsze formy³⁷. Na ogół były to niewielkie

²⁴ Zob. Atchley 1909, s. 11.

²⁵ Zob. Duchesne 1925, s. 166, przyp. 1; Nadolski 2000, kol. 317 n.

²⁶ Efrema Syryjski (1973, s. 51, w. 9–11).

²⁷ Jan Chryzostom, *In Matth Hom.* LXXXVIII 4; LXXXIX, 26, 45 nn.

²⁸ Egeria (1970, s. 203).

²⁹ Dix 1947, s. 427.

³⁰ M. in. tzw. III Kanon Apostolski z Antiochii, datowany na koniec IV w. (Atchley 1909, s. 201) i datowana na V w. koptyjska wersja *Didache* (Gero 1977, s. 67–84).

³¹ Por. Ps 141, 2; Ap 8, 3.

³² Atchley 1909, s. 120–125; Schneider 1938, s. 174–183.

³³ Atchley 1909, s. 188–202; Taft 1975, s. 275–286.

³⁴ *Didaskalia*, XXXVIII, 15 (Brightmann 1896, s. 510).

³⁵ Baron, Pietras 2001, s. 339.

³⁶ Schneider 1938, s. 171–174.

³⁷ Zob. m. in. Leclercq b.d., kol. 21–33.

przedmioty wieszane lub stawiane na podstawkach albo nóżkach. Choć nóżki są zazwyczaj niskie, to w koptyjskim Egipcie można też spotkać *thymiateria* o kształcie zbliżonym do kielicha na nóżce wysokiej³⁸, a więc przypominające kadzielnice wyobrażone na puzderku z Cleveland i nasze faraskie „ołtarze”. Są wśród nich i takie, o których H. Leclercq pisał: „*Plusieurs encensoirs coptes, qui paraissent dater du VIe au VIIIe siècles et même de l'époque de l'invasion arabe, sont constitués par les éléments les plus simples, une coupe de bronze posée sur un pied circulaire...*”³⁹.

Myślę, że przy nogach orłów na fryzie katedry w Faras stoją takie właśnie kadzielnice (*thymiateria*) typu *bomiskoi*⁴⁰. Ich obecność w miejscu sprawowania eucharystii i obok symbolu zmartwychwstania wydaje się w pełni uzasadniona.

Bibliografia

- Ambrosini 2002** = L. Ambrosini, *Thymiateria etruschi in bronzo di età tardo classica, alto e medio ellenistica*, Roma.
- Atchley 1909** = E. G. C. F. Atchley, *A history of the Incense in Divine Worship*, London – New York – Bombay – Calcutta.
- Baron, Pietras 2001** = A. Baron, H. Pietras (oprac.), *Dokumenty Soborów Powszechnych*, t. I, Kraków.
- Brightmann 1896** = F. E. Brightmann, *Liturgies Eastern and Western*, Oxford.
- Dix 1947** = G. Dix, *The Shape of the Liturgy*, Glasgow.
- Duchesne 1925** = L. Duchesne, *Origines du culte chrétien. Etude sur la liturgie latin avant Charlemagne*, Paris.
- Efrem Syryjski 1973** = Efrem Syryjski, *Testament* (E. Beck, wyd., *Des heiligen Ephraem des Syrens Sermones IV*), Louvain.
- Eteria 1970** = Eteria, *Pielgrzymka do miejsc świętych*, tłum. W. Szoldrski, Warszawa.
- Gero 1977** = S. Gero, *The So-Called Ointment Prayer in the Coptic Version of the Didache: A Re-Evaluation*, „Harvard Theological Review” 70.
- Godlewski 1992** = W. Godlewski, *La frise de l'abside de la Première Cathédrale de Pachoras (Faras)*, [w:] P. O. Scholz, R. Pankhurst, W. Witakowski (red.), *Orbis Aethiopicus. Studia in honorem S. Chojnacki*, t. II, Albstadt.
- Godlewski 2006** = W. Godlewski, *Pachoras. The Cathedrals of Aetios, Paulos and Petros. The Architecture*, Warsaw.
- Gołgowski 2007** = T. Gołgowski, *Ołtarz i jego wyposażenie w Nubii chrześcijańskiej*, [w:] B. Iwaszkiewicz-Wronikowska, D. Próchniak (red.), *Sympozja Kazimierskie poświęcone kulturze późnego antyku i wczesnego chrześcijaństwa*, t. VI: *Ofiara – kapłan – ołtarz*, Lublin.

³⁸ Np. kadzielnica z Brooklyn Museum w Nowym Jorku, dat. na V w. (Weitzmann 1979, nr 353, s. 385); kadzielnica (wys. 20,8 cm) z Monachium, dat. na V–VII w. (Stiegemann 2001, nr 1.49).

³⁹ Leclercq 1922, kol. 26.

⁴⁰ Zob. wyżej, przyp. 21. Do tego rodzaju kadzielnic należą moim zdaniem także niewielkie (o wysokości kilku lub kilkunastu centymetrów) kamienne obiekty, które J. Strzygowski (1904, s. 101 n.) nazywa ołtarzykami („*Altärchen*”).

- Hermann 1961** = W. Hermann, *Römische Götteraltäre*, Kallmünz über Regensburg.
- Iwazskiewicz 1974** = B. Iwazskiewicz, *Frise de l'abside de la première Cathédrale de Faras*, „*Orientalia Christiana Periodica*” XL, 2.
- Jansma 1971** = N. Jansma, *Der Vogelfries in der Apsis der Kathedrale von Faras*, „*Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*” 22.
- Leclercq 1922** = H. Leclercq, *Encensoir*, DACL, t. 5.
- Lucchesi Palli 1972** = E. Lucchesi Palli [rec.: E. Dinkler (Hrsg.), *Kunst und Geschichte Nubiens in christlicher Zeit*, Recklinhausen 1970], „*Römische Quartalschrift*” 67.
- Lucchesi Palli 1978** = E. Lucchesi Palli, *Observations sur l'iconographie de l'aigle dans l'art copte et nubien*, [w:] *Etudes Nubiennes*. Colloque de Chantilly, 2–6.07.1975, Le Caire.
- Lucchesi Palli 1995** = E. Lucchesi Palli, *Der Adlerfries der ersten Kathedrale von Faras: Liegen ihm koptische Quellen zugrunde?*, „*Biblos*. Beiträge zu Buch, Bibliothek und Schrift” 44, 1.
- Michałowski 1967** = K. Michałowski, *Faras, die Kathedrale aus dem Wüstensand*, Einsiedeln–Zürich–Köln.
- Milliken 1951** = W. M. Milliken, *A Byzantine Ivory of the Early Christian Period*, „*Bulletin of the Cleveland Museum of Art*” 35.
- Müller 1979** = W. W. Müller, *Weihrauch*, [w:] Pauly-Wissowa, RE, Suppl. XV, München.
- Mütherich 1959** = F. Mütherich, *Une pyxide d'ivoire du «Cleveland Museum of Art»*, „*Cahiers Archéologiques*” 10.
- Nadolski 2000** = B. Nadolski, *Kadzidło*, 3, *W liturgii*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. VIII, Lublin.
- Pluskota 1992** = K. Pluskota, *A Liturgical Vessel from Old Dongola*, [w:] P. O. Scholz, R. Pankhurst, W. Witakowski (red.), *Orbis Aethiopicus. Studia in honorem S. Chojnacki*, t. II, Albstadt.
- Richter 1966** = G. M. A. Richter, *The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans*, London.
- Richter-Siebels 1990** = I. Richter-Siebels, *Die palästinensischen Weihrauchgefäße mit Reliefszenen aus dem Leben Christi* (Dissertation), Berlin.
- Schneider 1938** = C. Schneider, *Studien zum Ursprung liturgischer Einzelheiten östlicher Liturgien*, 2. *ΘΥΜΙΑΜΑΤΑ*, „*Kyrios*” 3.
- St. Clair 1979** = A. St. Clair, *The Visit to the Tomb: Narrative and Liturgy on Three Early Christian Pyxides*, „*Gesta*” 18, 1.
- Stiegemann 2001** = Ch. Stiegemann, *Byzanz, das Licht aus dem Osten. Kult und Alltag im byzantinischen Reich von 4. bis 15. Jahrhundert*. Katalog der Ausstellung im Erzbischöflichen Diözesammlungen, Paderborn, Mainz.
- Strzygowski 1904** = J. Strzygowski, *Catalogue générale des Antiquités Egyptiennes du Musée du Caire, Koptische Kunst*, Vienne.
- Suchy 2000** = J. Suchy, *Kadzidło*, 1. *W religiach pogańskich*, 2. *W Biblii*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. VIII, Lublin.
- Taft 1975** = R. Taft, *Évolution historique de la liturgie de saint Jean Chrysostome. 1re partie: «Entrée des mystères»*. Chapitre IV: *L'encensement et le lavabo*, „*Proche Orient Chrétien*” 25.
- Tubach, Wünsche 2003** = J. Tubach, P. Wünsche, *Weihrauch*, [w:] *Theologische Realenzyklopädie*, t. XXXV, Berlin–New York.
- Volbach 1976** = W. F. Volbach, *Elfenbeinarbeiten der Spätantike und des frühen Mittelalters*, Mainz am Rhein.
- Weitzmann 1979** = K. Weitzmann (ed.), *Age of Spirituality*, New York.
- Wigand 1912** = K. Wigand, *Thymiateria*, „*Bonner Jahrbücher*” 122.
- Zaccagnino 1998** = C. Zaccagnino, *Il Thymiaterion nel mondo greco. Analisi delle fonti, tipologia, impieghi*, Roma.

Ancora una volta circa il fregio con gli uccelli della Cattedrale di Faras

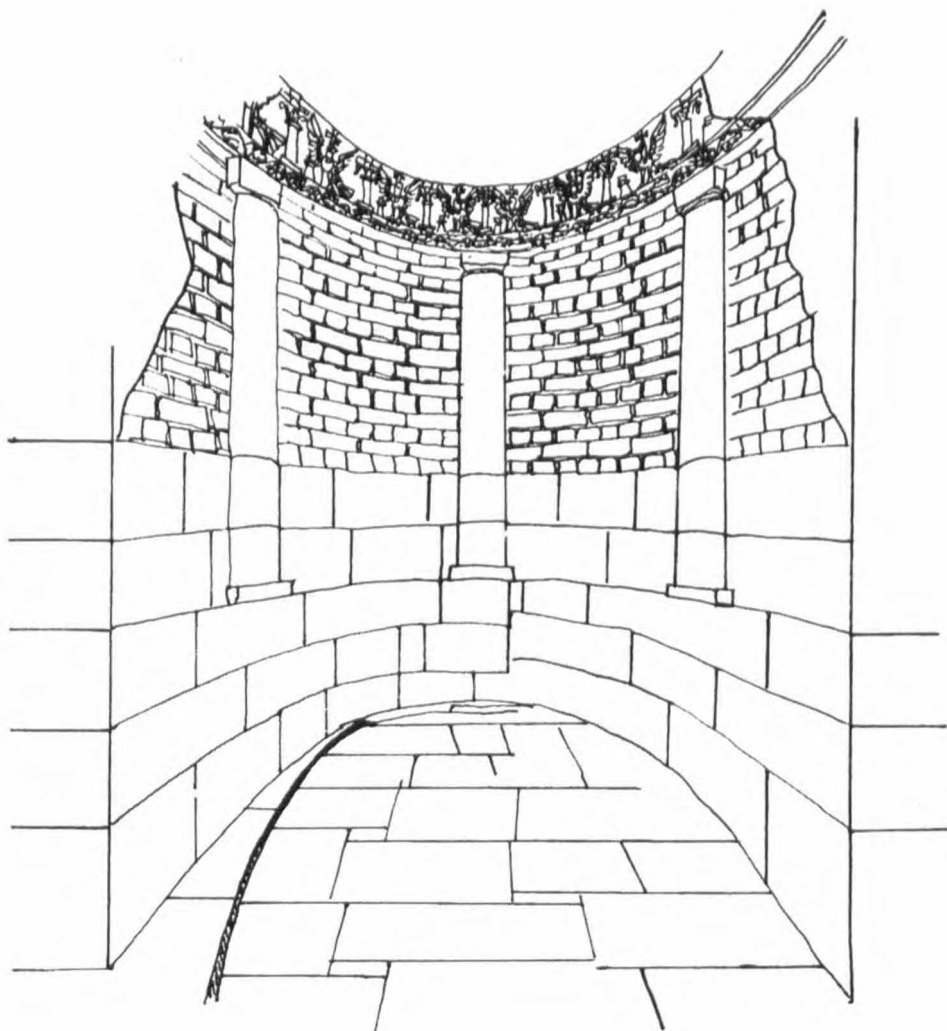
Riassunto

L'obbiettivo dell'articolo è proporre una nuova interpretazione dei piccoli oggetti che si trovano accanto ad ogni uccello e che fino ad oggi venivano considerati dei altari. L'autrice pensa che possano essere dei *thymiateria*. La loro presenza sul luogo della celebrazione eucaristica e accanto al simbolo della resurrezion sembra pienamente giustificata.

1. Fragment fryzu z Pierwszej Katedry w Faras, British Museum, nr 606 (Fot. B. Iwaszkiewicz-Wronikowska)

2. Rekonstrukcja dekoracji absydy „Pierwszej Katedry” w Faras
(Za: Michałowski 1967, s. 59)

3. Pyxis z Cleveland (Za: St. Clair 1979, fig. 9)